

УДК 343.97:343.241

*Михайло Яцишин,*кандидат історичних наук, доцент
кафедри теорії та історії держави і
права Волинського національного
університету імені Лесі Українки

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВА ПРИРОДА ЗЛОЧИННОСТІ І КРИМІНАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ

Актуальність теми соціальної природи злочинності і кримінальних покарань набуває особливого значення в сучасних умовах державотворення. Соціально-економічні та політичні зміни, що відбуваються в Україні, вимагають адекватної цим змінам відповіді на питання про соціальний зміст сучасного злочину й соціального контролю над злочинністю.

Існує численна література, присвячена визначенню поняття злочинності, в якій особа сучасного злочинця характеризується як сукупність соціально обумовлених негативних рис та якостей, яка під впливом конкретної життєвої ситуації обрала злочинний шлях. Сформувалося і утвердилося поняття про кримінологію, що займається дослідженням злочинності як соціального явища та особливостей злочинців, вивчає сприятливі для вчинення злочину обставини і шукає засобів боротьби зі злочинністю [10, с.721]. Склалася власна національна школа науковців-кримінологів у складі таких провідних вчених, як В.А.Бачинін, І.Г.Богатирьов, І.М.Даньшин, О.М.Джужа, О.Г.Колб, О.М.Костенко, О.М.Литвак, В.Г.Лукашевич, В.Т.Малярєнко, В.О.Навроцький, С.С.Сливка, А.Х.Степанюк, Є.Л.Стрельцов, В.М.Трубников, Є.В.Фесенко, О.Г.Фролова, Ю.В.Шинкарьов і багато інших, праці яких у співвідношенні з сучасним законодавством, каральними, адміністративно-організаційними та кримінологічно-попереджувальними заходами та з урахуванням економічної і соціальної ситуації представляють особливу науку – кримінальну політику.

Керуючись усталеними в сучасній кримінальній політиці визначеннями соціальної зумовленості й справедливості покарання, у даній статті ставиться *мета* привернути увагу до ще мало досліджених загальносоціальних аспектів

сучасної соціально-правової природи злочинності і можливих варіантів або різновидів соціального управління та соціального контролю за злочинністю.

У загальній системі державного впливу на злочинність найважливішим напрямом антикримінальної протидії згідно з Конституцією України є захист людей від деструктивних посягань на життя, здоров'я та інші природні права. Це положення логічно витікає із соціально-правової природи кримінальних покарань. Саме тому головними складовими сучасної теоретичної моделі соціального контролю за злочинністю [6, с.25] є державний контроль над злочинністю, який здійснюється на основі законодавства, а також застосування кримінальних законів і спеціально-кримінологічного попередження, та громадський і недержавний контроль (національні традиції, релігія, контроль неформальних соціальних груп, мораль, засоби масової інформації, мистецтво тощо).

Важливою складовою такої моделі є загальносоціальне попередження злочинності, а саме: подолання економічної кризи; підвищення добробуту населення; охорона здоров'я, освіта, екологічна політика; інші соціальні заходи захисту населення. Таким чином державний вплив на злочинність здійснюється одночасно з іншими видами соціального контролю та взаємодіє з ними.

Ефективність протидії зростаючій злочинності значною мірою залежить від проведення в Україні економічних та інших соціальних реформ, а також від духовної консолідації суспільства. Як свідчить історичний досвід, нерішучість і непослідовність у проведенні саме соціально-економічних реформ корінним чином впливають на створення соціальної напруженості у суспільстві, що є одним із криміногенних чинників. Наприклад, недосконале регулювання механізму приватизації державного майна на початковому етапі українського державотворення (перша половина 90-х рр. XX ст.), призвело до його масового розкрадання. Ця величезна афера, названа населенням «прихвати́зацією», мала своє продовження у злочинній діяльності численних посередницьких контор (трастів), контроль за якими Урядом не здійснювався. Ці трасти обікрали десятки тисяч довірливих вкладників.

В умовах гіперінфляції 1993-1994 років правова невизначеність та відсутність ефективного контролю за діяльністю комерційних банків сприяла масовим фінансовим зловживанням – тоді мільйони вкладників Ощадбанку, переважно пенсіонери, люди похилого віку, водночас втратили свої заощадження. Нерідко й недосконалі закони сприяли породженню злочинних схем. Так, Законом України «Про підприємництво» було встановлено спрощений порядок державної реєстрації підприємницької діяльності, що негайно було використано для розкрадання банківських кредитів та відмивання «брудних» грошей [6, с.27] і т.д.

Пам'ятаючи про соціально-правову природу кримінальних покарань, особливу увагу необхідно приділяти специфічним різновидам соціального управління (принципи системності, оптимальності, об'єктивності, ефективності тощо) процесом запобігання злочинності, творення атмосфери солідарності у неприйнятті цього соціального феномена. Як вважають дослідники такого напрямку боротьби зі злочинністю [8, с.216-218], результати, спрямовані на зниження рівня зареєстрованих злочинів, будуть незначними, якщо в суспільстві пануватимуть кардинально протилежні думки про генезис злочинності, методи боротьби та протидії.

У даному випадку принцип громадського осуду злочинної поведінки, як один із різновидів соціального управління, реалізується, з одного боку, шляхом розробки заборон, які переконують у небезпеці протиправних діянь, формуванні законодавцем у громадян негативного ставлення до певних видів асоціальної поведінки, з іншого - шляхом стимулювання активності сил, які борються із злочинністю, їх поповнення та надання підтримки у формі практичної діяльності державних органів. При цьому, для розробки конкретних програм і заходів боротьби зі злочинністю, в т.ч. і профілактичного змісту, необхідно керуватися не тільки загальною теорією генезису та динаміки злочинності, а й типами криміногенних ситуацій та домінуючих криміногенних факторів при вчиненні тих чи інших видів злочинів.

Через складність і чисельність джерел злочинності практично неможливо вирішити її основні проблеми за допомогою одних покарань. Тому кримінальне право вбачає у кримінальній репресії тільки допоміжну функцію запобігання злочинності. При вирішенні кожної соціальної проблеми слід думати передусім про засоби запобігання порушень норм права, і тільки в останню чергу – про покарання. Необхідно враховувати також можливості зростання рівня злочинності внаслідок вирішення певної соціальної проблеми, оперувати достовірними даними про причини цього негативного соціального явища, що у більшості випадків є похідним із соціальної сфери життя суспільства, а також про соціальні умови, які сприяють вчиненню злочинів.

Ігнорування цього принципу призводить до правопорушень, які складають так звану штучну злочинність, тобто таку, яка на відміну від «природної» є продуктом правової творчості і не має належного морального підґрунтя. Це так званий «четвертий блок злочинності» без корисливої мотивації, що чиниться без насильства: злочини, вчинені з необережності, невиконання деяких загальногромадських та спеціальних обов'язків, прогули, запізнення на роботу, відсутність постійного місця роботи, порушення правил прописки і паспортного режиму, хуліганство та дрібне розкрадання тощо [6, с.27].

Соціально-правова природа кримінальних покарань таких правопорушень була особливо характерною для радянського законодавства. Варто згадати хоча б про суцільну примусову колективізацію, проведену тоталітарним режимом у 1929-1934 рр., що супроводжувалася репресіями проти заможних і частини середніх селян (розкуркулення). Селяни, котрі не бажали йти в колгоспи, ставали в'язнями і підневільною робочою силою, що використовувалася на спорудженні гігантів радянської індустрії. Кілька десятків тисяч їх загинуло на будівництві Біломоро-Балтійського каналу (1932-1933 рр.). Ув'язнених будівельників називали з/к (зеки). Пізніше цей термін поширився на весь ГУЛАГ (аббревіатура російської назви установи Главное Управление исправительно-трудовых лагерей – Головне управління виправно-трудових таборів; з 1930 р. назва управління радянських органів безпеки, що відали комплексом таборів примусової праці в

СРСР; назва стала широко знаною завдяки книжці О.І.Солженіцина «Архіпелаг ГУЛАГ. 1918 – 1956») [10, с.391].

На будівництві Братського водосховища, найбільшого у світі алюмінієвого комбінату, Братської гідроелектростанції (4500 МВ), Байкало-Амурської магістралі (БАМ), довжиною 4300 км, що мала забезпечити залізничний вихід до Тихого океану, та інших гігантів індустрії працювали мільйони будівельників, здебільшого молодих людей, нелегка праця яких сприяла успішному розв'язанню народногосподарських проблем. Однак, водночас, внаслідок численних негативних чинників (робота на будівництві злочинців, які поширювали свій вплив на новоприбулу молодь, неприйнятні умови проживання тощо) країна отримала у кінцевому підсумку різке зростання рівня злочинності, наслідки якого ліквідовувались ще протягом тривалого часу [8, с.218].

З наукової точки зору, вищезгадані факти створюють обставину, в якій взаємодіють два соціальні чинники: конкретна життєва ситуація, яка на макрорівні (на рівні міжособових відносин, виробничих відносин) формує своєрідний криміногенний соціально-психологічний клімат, створює відповідну систему ціннісної орієнтації людей, визначає мотивацію їх поведінки та вчинків і у підсумку має значення для формування мотиву вчинення злочину, та особа злочинця зі сформованою криміногенною спрямованістю.

У кримінології проблемам особистості злочинця присвячена маса наукової літератури. Проте дискусії з цього питання в науці тривають по сьогоднішній день, так як дотепер залишаються невирішеними проблеми щодо співвідношення соціального й біологічного (природного) в особі злочинця (що первинне, а що вторинне, їх питома вага, взаємодія тощо). Та очевидним і встановленим в науці є факт про те, що поведінка людини – це складне цілісне явище, яке в дійсності неможливо розділити на окремі соціологічні, біологічні, психологічні та інші елементи [4, с.203].

У науковій літературі не бракує також різнозначних визначень поняття «особа злочинця». Так, О.М.Джужа під особою злочинця розуміє сукупність соціально значимих ознак, зв'язків і відносин, які характеризують людину, винну

в порушенні норм кримінального права [4, с.91]. Г.С.Семаков з цього приводу зазначає, що це є система соціальних і психічних властивостей, що утворюють суспільну небезпеку особи, яка детермінує вчинення злочину [9, с.39]. А.І. Долгова вважає, що при вживанні поняття «особа злочинця» слід мати на увазі тільки «соціальне обличчя» людини, і нічого більше [5, с.274].

У наукових джерелах зустрічаються й інші визначення даного поняття. Разом з тим, як нам видається, у них не зазначена така суттєва риса, як зв'язок особи злочинця з суб'єктом злочину. Тобто у визначенні обов'язково повинні бути використані кримінально-правові ознаки останнього, що передбачені ст. 18 КК України, а саме: це фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до цього Кодексу може наставати кримінальна відповідальність. Зазначені в законі ознаки є загальними юридичними ознаками суб'єкта злочину. Вони є обов'язковими для будь-якого злочину. Тому відсутність однієї з них означає відсутність у діянні особи складу злочину.

Отже про особистість злочинця можна говорити в двох значеннях:

1) це конкретна фізична особа, яка винна у вчиненні злочину. При цьому слід мати на увазі, що такою фізична особа стає після винесення обвинувального вироку суду і є такою до зняття або погашення судимості;

2) особа злочинця в іншому значенні даного поняття – це збиральний образ осіб, які вчинили злочини. У вказаному змісті особа злочинця це поняття умовне, за яким не стоїть конкретна жива людина. Проте особа злочинця як абстракція та конкретна фізична особа, яка вчинила злочин, тісно взаємопов'язані. Обумовлено це тим, що описування збирального образу можливе лише на підставі вивчення конкретних осіб, які визнані винними у вчиненні злочинів.

Вчинення злочину кваліфікується як протиправне соціальне діяння і логічно вимагає адекватного покарання з тим, щоб відновити порушену соціальну справедливість. Акцентуючи увагу на соціальній зумовленості і справедливості покарання, В.Т.Малярєнко цілком слушно наголошує на тому, що належний правопорядок у суспільстві підтримується завдяки постійній готовності закону до

покарання кожного, хто намагається посягнути на об'єкти, які він охороняє [7, с.32].

Як відомо, застосування кримінального покарання є однією із форм кримінальної відповідальності. При цьому переважна частина фахівців переконані в тому, що більш об'ємним є визначення «кримінальна відповідальність», яка включає в себе і кримінальні покарання. І хоч зазначені визначення досить часто вживаються у законодавстві, зміст першого визначення розритий поки що недостатньо. В науці під кримінальною відповідальністю здебільшого розуміють вимушене зазнавання особою, яка вчинила злочин, державного осуду, а також передбачених КК України обмежень особистого, майнового або іншого характеру, що визначаються обвинувальним вироком суду і покладаються на винного спеціальними органами держави. Відповідно до ч.1 ст.50 КК України покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною законом у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого.

Таке визначення поняття покарання в законі дано вперше. Його аналіз дозволяє виділити такі основні, в т.ч. і соціальні ознаки покарання:

1. Це вид державного примусу.
2. Воно застосовується лише до винної у вчиненні злочину особи.
3. Примус застосовується від імені держави.
4. Воно полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого.
5. В ньому знаходить своє вираження засудження, негативна оцінка з боку держави як вчиненого злочину, так і самого злочинця.
6. Воно проявляється в його особистому характері.
7. Будь-яке покарання тягне за собою судимість [2, с.8].

Важливим завданням правової держави є охорона основних суспільних відносин від злочинних посягань. Здійснення його виражається, передусім, у визначенні того, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили (ч.2 ст.1 КК України). Саме тому перша

ознака покарання, що визначає його соціальний зміст, є визнання покарання заходом державного примусу, що застосовується до осіб, які вчинили злочинне посягання. По своїй природі покарання примушує особу до законослухняної поведінки.

Взагалі, застосування каральних заходів належить до числа найдавніших соціальних практик, які здавна і скрізь використовувались на всіх історичних станах розвитку цивілізації. Немає жодної держави або суспільства, які б не обходились без покарання тих осіб, які не дотримуються встановлених загальнообов'язкових правил співжиття. Ця практика передбачає відповідальність, адекватну порушенню існуючого законодавства. Тобто, з одного боку, це є еквівалентна відплата (кара) злочинцю за вчинене суспільно небезпечне діяння, а з іншого – це виховний соціальний ефект так званого «охолодження емоцій» та гальмування деструктивних настроїв потенційних злочинців.

Проте кримінальний закон і покарання мають відповідати укладу життя суспільства, стану економіки й фінансів держави, правовим та етичним поглядам, що складаються на цій основі, створюючи загальний соціальний фон і характеризуючи відповідним чином суспільні відносини. Як зазначив відомий дослідник філософії права В.А.Бачинін, інтенсивність покарань – це величина, яка історично змінювалась, оскільки вона залежить від цивілізованості суспільства, характеристики його економіки, ступеня антагонізованості психіки людей та багатьох інших факторів [1, с.527].

Для успішного розвитку суспільства необхідно, щоб злочинці не користувалися плодами своїх діянь, а страждали від понесених покарань, які мають бути пропорційними злочину. Разом з тим, суспільство повинно бачити у злочинцеві розумну соціальну істоту, яка складає для нього певну цінність. Тому покарання не повинно супроводжуватися приниженням злочинця як з боку громади, так і з боку представників державної влади. Більше того, самими покараннями питання злочинності вирішити практично неможливо. Поряд із цим потрібні соціальні реформи, забезпечення для членів суспільства таких умов життя, за яких не вигідно було б вчиняти злочини. Як свідчить історичний досвід,

ніколи й ніде неврожай і дорожнеча цін на харчування, предмети першої необхідності, безробіття, тяжкість податків, що накладаються на основного виробника, не вели до зниження злочинності. І водночас ніколи і ніде боротьба із цими явищами не підвищувала злочинності, а навпаки – послаблювала.

З іншого боку, як свідчить соціальна практика, рівень злочинності значною мірою зумовлений моральністю суспільства. Зокрема, ефективність покарання залежить від того, які соціальні, політичні та моральні погляди панують у суспільстві. Саме тому види та система покарань є відображенням пануючих у тому чи іншому суспільстві поглядів на засоби боротьби зі злочинністю. Звідси – система покарань створюється і формулюється в законі згідно з існуючими поглядами на цю боротьбу і відображає результати соціального розвитку суспільства та відповідає певним етапам цього розвитку [7].

Аналіз сучасної практики призначення та виконання кримінальних покарань в історичному аспекті дозволив прийти до наступних висновків:

1. Історія засвідчує численні факти соціальної неефективності покарання і вказує на необхідність постійно шукати шляхи його удосконалення. У результаті таких пошуків були випробувані різноманітні системи покарань, які нерідко змінювали одна одну через зміну суспільних відносин і, відповідно, соціальних умов життя.

2. Активізація соціологічних і психологічних досліджень з проблем призначення і виконання кримінальних покарань привела до невтішних висновків, а саме: найбільш поширений вид покарання у виді позбавлення волі не виконує свого прямого призначення – не виправляє, а навпаки – ще більше деморалізує злочинця.

3. У більшості сучасних кримінально-правових систем світу позбавлення волі розглядають як найсуворіший вид покарання.

Проте досі не має єдності в поглядах, за які саме злочини слід призначати покарання у вигляді ув'язнення. Отже, ця проблема носить глобальний характер. Тим більше, що обмеження сфери застосування даного виду покарання не довело ефективність альтернативних до позбавлення волі санкцій: покращення в

поведінці значної більшості засуджених і соціальній адаптації їх після звільнення від відбування покарання у світовій практиці не встановлено.

4. Рішення, що були ухвалені міжнародною спільнотою, та висновки експертів у сфері кримінального права дозволили на черговому IX Конгресі ООН (1995 р.) не тільки зробити порівняльний аналіз і дати всебічну характеристику в'язничних і альтернативних до них санкцій, але й дійти до висновку про те, що вони мають пряме відношення до процесів демократизації суспільства, зменшення кількості засуджених, явищ рецидивної злочинності, економічних, людських і соціальних витрат та підвищення якості контролю за станом і результатами боротьби з цим антисуспільним явищем.

5. У сучасних європейських країнах застосовуються різноманітні моделі покарання злочинця, в тому числі у всебічних комбінаціях одна з одною. Разом з тим, найважливішою метою застосування покарання у виді позбавлення волі є *соціалізація* злочинця. У засудженого намагаються виробити властивість і бажання жити та відповідати за свої вчинки. Він має навчитися в умовах вільного суспільства існувати без порушень, використовуючи лише ті шанси які йому об'єктивно надає життя. Отже, «соціалізація» - ключове поняття при виконанні кримінального покарання. Злочинність тому і викає, що людина є недостатньо соціалізованою.

6. Злочинність – це інфантильні в соціальному та недозрілі в особистісному плані форми поведінки. У завдання виконання кримінального покарання входять усвідомлені та цілісно орієнтовані виховні дії, що мають на меті розкриття особистості людини, яка стала злочинцем і є схильною до рецидивних проявів. При цьому під соціалізацією розуміють процес прилаштування (адаптації) до прийнятих у суспільстві норм і зразків поведінки і їх сприйняття. Як зробили висновок зарубіжні фахівці, сучасне інформаційне суспільство знаходиться у стані трансформації, тому необхідно добиватися динамічної і багатоаспектної соціалізації.

Враховуючи зарубіжний досвід, але не наслідуючи сліпо методи, які у свій час не приносили бажаного результату в найбагатших країнах світу, Україна, як

незалежна держава, має запровадити власну доктрину кримінально-виконавчої політики у якій зовнішнє пристосування (адаптація) до пануючих тепер соціальних цінностей, зразків поведінки та моралі виявиться самодостатнім і ефективним.

Література

1. Бачинин В.А. Философия права и преступления.- Х: Фомео,1999.- 607 с.
2. Загальні засади призначення кримінальних покарань в Україні: Навчальний посібник / Л.С.Горбач, В.С.Наливайко, О.Г.Колб та ін. За заг. ред. О.Г.Колба.- Луцьк: РВВ «Вежа», 2006.-241 с.
3. Колб О.Г., Яцишин М.М., Кондратішина В.В. Організація індивідуального запобігання злочинам у кримінально-виконавчій установі: Монографія. -Луцьк: РВВ «Вежа» Волинського державного університету імені Лесі Українки,2007.-513 с.
4. Кримінально-виконавче право України: (Загальна та Особлива частини): Навч. посіб./О.М. Джужа, С.Я. Фаренюк, В.О. Корчинський та ін.; За заг.ред.О.М.Джужи.-2-е вид., перероб. та допов. - К.:Юрінком Інтер,2002.-448 с.
5. Криминология: Ученик/Под общ. ред. А.И.Долговой. - М.: ИНФРА – М - НОРМА,1997. - 780 с.
6. Литвак О.М. Держава і злочинність: Монографія. - К.:Атіка,2004.-304 с.
7. Маляренко В.Т. Про соціальну зумовленість і справедливість покарання // Вісник Верховного суду України. - 2002. - №3(31). - С.32-44.
8. Медицький І.Б. До питання спеціальних принципів запобігання злочинності//Кримінальний кодекс України 2001р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 13-15 квітня 2007р. Частина 1.- Львів,2007. - С.216-218.
9. Семаков Г.С. Криминология: Курс лекций.- К.: МАУП,2002. – 128 с.
- 10.УСЕ Універсальний словник-енциклопедія /Гол.ред.ради чл. - кор. НАНУ М.Попович.-2-ге вид. доп. - Київ: ПВП Всеуuito,2001,Львів: ЛДКФ Атлас, 2001.- 1575 с.